

HANEFÎ HADİS ANLAYIŞININ *FETHU'L-KADİR*'E YANSIMALARI VE İBNÜ'L-HÜMÂM'IN TERCİHLERİ*

Şule Yüksel UYSAL**

Öz

Hanefî hadis anlayışının, hicrî dokuzuncu asırda yazılmış bir fıkıh eseri olan *Fethu'l-kadir*'e yansımaları ve müellifinin hadisleri kullanımındaki tutumunu tesbit makalenin amacıdır. Makalede Fıkıh Usulü ve Kelam alanında ilim dünyasında adından söz edilen İbnü'l-Hümâm'ın çok sayıda hadisi delil olarak kullandığı *Fethu'l-kadir* isimli eserinde Hanefî hadis anlayışının yansımalarına dair örnekler sunulmuştur. Çalışmada Hanefî usulünün tüm prensipleri yerine diğer ekollerden farklı olarak dikkati çeken bazı temel prensipleri üzerinde tespitler yapılmıştır. Bu bağlamda hadislerin Kur'an'a arzı, mürsel hadisin sıhhat değeri, nesih gibi konuların uygulamaya yansımaları ile müellifin bu konulardaki tercihi ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Hanefî, Hadis Usulü, İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*.

The Reflections of Understanding of Hadith in the Hanafi School of Law on *Fath al-Qadir* and Ibn al-Humam's Preferences

Abstract

This article aims to reflect understanding of Hadith in the Hanafi School of Law on *Fath al-Qadir* which is a commentary book related to al-Fiqh written in the ninth century of the hegira and ascertain its author's position on using Hadith as evidence. It focuses on the work called *Fath al-Qadir* whose author is Ibn al-Humam of Turkish origin, mentioned most often in the field Hanafi Legal Theory and the science of Kalam, adduced a large number of Hadith as evidence and gives examples reflecting the understanding of Hadith of Hanafi School of Law. In stead of all the issues of Hanafi Legal Theory, the article examines some discussions differ from other schools such as *ard* (applying Hadith to the Qur'an), worth of *mursal Hadith*, *naskh* (abrogation) and tries to determine Ibn al-Humam's preferences for these discussions in his work.

Keywords: Hanafi, Methodology of Hadith, Ibn al-Humam, *Fath al-Qadir*.

Giriş

Fıkıh mezheplerinin Sünneti delil olarak kabul etme konusundaki görüş birliklerine rağmen ayrıntılarda farklı usûl ve yöntemler takip ettikleri bilinmektedir. Nitekim bu yöntem farklılığı ekollerin ehl-i rey veya ehl-i eser olarak tasnifini beraberinde getirmiştir. Gerek "rey" kelimesinin nas kelimesinin karşıtı olarak kullanılabilmesi, gerekse ehl-i reyden olan Hanefîlerin bazı prensipleri, sünnete karşı tutumlarının tenkidine sebep olmuştur. Özelde Ebû Hanife (v. 150/767), genelde Hanefî fakihleri, hadis ilmi açısından yeterli ol-

* Bu çalışma, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Zekeriya GÜLER danışmanlığında hazırlanan *İbnü'l-Hümâm'ın Hadis İlmindeki Yeri ve Fethu'l-Kadir'de İzlediği Hadis Metodolojisi (Nikâh, Talak ve Yemin Hadisleri Örneği)* isimli doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Öğr. Gör. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, (syuysal@sakarya.edu.tr).

madıkları veya reyî esere tercih ettikleri gibi eleştirilere muhatap olagelmışlerdir. Hatta bazen bu eleştiriler ilim ve insaf ölçüsünü aşacak düzeye ulaşabilmiştir.¹ Öte yandan bazı âlimler ise ekolün sünnet anlayışı ile hadis kullanımını çeşitli eserlerle ortaya koymaya çalışmışlardır.² Bu çerçevede, ekolün kendisine nispet edildiği Ebû Hanîfe'nin yanı sıra iki büyük temsilcisi ve ilk dönem usulcülerinin hadis metodolojileri inceleme konusu yapılmıştır.

Bu çalışmada ise Hanefî ekolüne mensup Türk asıllı fıkıh ve kelâm âlimi İbnü'l-Hümâm'ın (861/1457)³ mezhep içinde önemli bir yeri olan *Hidâye*'ye yazdığı *Fethu'l-kadîr* isimli şerhinde Hanefî hadis anlayışının yansımaları ve müellifin mezhebin ilkelerini nasıl işlettiği değerlendirilecektir. Dört bin civarında hadisin zikredildiği dokuzuncu asırda telif edilmiş bir şerhten yola çıkarak mezhebin haber teorisinin pratiğini tespit, Hanefî eserlerine dair fikir vermesi açısından önemlidir. Çalışmada Hanefîlerin hadis anlayışını eksiksiz bir biçimde yansıtmak amacıyla yola çıkılmamış, sadece mezhebin diğer ekollerden farklılaştığı alanlar ele alınmış ve bu bağlamda mürsel hadisin değeri, hadislerin Kur'ân'a arzı, haber-i vahid ile Kur'ân'a ziyâde ve nesih gibi konular üzerinde durulmuştur.

I. Mürsel Hadisin Değeri

A. Mürsel Hadisin Tanımı

Mürsel hadisin tanımı ve değeri hadis ehli ile fukahânın farklı görüşler öne sürdüğü önemli konulardan biridir. Klasik tasnifte zayıf hadis çeşitlerinden

- 1 Bkz. Zekerîya Güler, "İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis İlminde Zayıf Olduğu İddiasının Tahlili", *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi* (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri), Bursa, 2005, II, 325-333.
- 2 Son dönemde bu çerçevede yapılan bazı çalışmalar şunlardır: Kevserî, Muhammed Zâhid (1371/1952), *Fıhku Ehli'l-İrâk ve hadîsühüm* (thk. Abdülfettah Ebû Gudde), Beyrut, 1390; İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara, 1994; Zekerîya Güler, *Zâhiri Muhaddislerle Hanefî Fakihleri Arasındaki Münakaşalar ve İhtilaf Sebeppleri*, Ankara, 1997; Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları Şeybânî Örneği*, İstanbul: İFAV Yay., 2015, a. mlf., *Ebû Yusuf'un Hadis Anlayışı*, İstanbul, 2011; Sami Şahin, *Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin Hadis Kültüründeki Yeri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniv. 1999; Recep Tuzcu, *Hanefî Usulünde Hadis -Debusi Örneği-* İstanbul, 2014; Şule Yüksel Uysal, *İbnü'l-Hümâm'ın Hadis İlmindeki Yeri ve Fethu'l-kadîr de İzlediği Hadis Metodolojisi (Nikah, Talak ve Yemin Hadisleri Örneği)*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enst. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2010.
- 3 Hayatı için bkz. İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddin Muhammed b. Abdülvâhid, *Tahrîr*, Mısır: Mustafa Babî el-Halebî Matbaası, 1351, s. 2; İbn Tağriberdî Ebu'l-Mehâsin Cemâleddîn Yusuf b. Abdullah, *ed-Delîlû's-şâfi' ale'l-menhelî's-sâfi*, I-II, (thk. Fehim Muhammed Şeltut), Kahire: Mektebetü Hancî, ty., II, 650; Sehâvî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, Beyrut: Menşûrâtü Dâri Mektebetü'l-Hayât, ty., VII, 127-132, Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman, *Buğyetü'l-vuât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât* (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ty., I, 166-168; Taşköprizâde, *Mevzûâtü mustalahâti Miftâhi's-saâde ve misbahî's-siyâde fi mevzûâtî'l-ulûm*, Beyrut, 1998, s. 643.

biri olan mürsel; *tâbîn nesline kadar muttasıl senetle gelen hadisi, tâbîn'in "Rasûlullâh (s.a.) buyurdu" diyerek sahâbi ismi zikretmeden rivayetidir.*⁴ Mürseli Hatîb el-Bağdâdî (463/1071) ise, *tâbîn'in Rasûlullâh'tan (s.a.) rivayet etmesinde olduğu gibi, râvînin muasır olmayan ya da kendisiyle karşılaşmadığı birisinden yaptığı rivayettir*⁵ şeklinde daha geniş bir biçimde tanımlamıştır. Hanefî fukahasının mürsel tanımı da Hatîb'in tanımı ile benzerlik arz etmektedir. Onlara göre mürsel, zâhir ve bâtın mürsel olarak ikiye ayrılır. Zâhir mürsel de, sahâbenin mürseli, sonraki asrın mürseli, âdil bir râvînin herhangi bir asırdaki mürseli ve bir tarikten mürsel, bir tarikten muttasıl olanlar şeklinde dörde ayrılır ve birinin değeri diğerinden farklı olabilmektedir.

B. Mürsel Hadisin Sıhhati ve Hücet Değeri

Tanımlarda olduğu gibi hadis ve fıkıh uleması arasında mürselin değeri konusunda da görüş farklılıkları bulunmaktadır.⁶ Ayrıntılara⁷ girmeden, mürselin mutlak reddi, mutlak kabulü ve belli şartları taşıdığında kabulü olmak üzere üç temel görüşün bulunduğu söylenebilir. Hadis ehlinin çoğunluğunun görüşü, mürsel hadisin zayıf olduğu ve delil sayılamayacağı yönündeyken,⁸ İmam Şafii, mürselin bazı şartlarla delil olabileceğini belirtmiştir.⁹ Bu şartlardan en önemlisi, mürselin manasının, sika raviler tarafından muttasıl bir senetle rivayet edilmesidir. Nitekim kendisi, kitabına aldığı mürsellere de işaret etmek üzere; *"munkatı olarak yazdığım tüm hadisler; muttasıl ya da meşhur olarak işittiğim hadislerdir"* demektedir.¹⁰

Yahya b. Maîn (v.233/848), Said İbnü'l-Müseyyeb'den (v.94/713) gelenleri, mürselin en sahihi olarak değerlendirmiş,¹¹ Hâkim de *"Çünkü mütekaddimîn ulema onun mürsellerini araştırmışlar ve sahih senetlerle de geldiğini tesbit etmişlerdir. Oysa bu durum ondan başka kimsenin mürsellerinde bulunmamaktadır"* sözü ile¹² başta İbn Maîn'in olmak üzere ulemanın hüsnü kabulünün gerekçesini ortaya koymuştur.

4 Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed en-Nisâbü'rî, *Marifetü ulûmi'l-hadîs*, (thk. Seyyid Muazzam Huseyn), 2. baskı, Medine, 1377/1977, s. 25; İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman Şehrezûrî, *Ulûmu'l-hadîs*, thk. Nureddin İtr, Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986, s. 51.

5 Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-kifâye fi ilmi'r-rivâye*, Haydarâbad, 1357; s. 384.

6 Ahmed Naîm Babanzâde, *Mukaddime*, (*Tecrid-i Sarih Tercemesi* içinde) Ankara: DİB Yay., 1976, I, 142-145.

7 Ayrıntılar için bkz. Selahattin Polat, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*, 2. baskı, Ankara: TDV Yay., 2010, s.105-165.

8 Hâkim, *Marife*, s. 27; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 54-55; Ahmed Naim, *Mukaddime*, s. 142.

9 Şafii, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbas, *Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, yy, ty., s. 464.

10 Şafii, *Risâle*, s. 431.

11 Hâkim, *Marife*, s. 25; Hatîb, *Kifâye*, s. 404-405.

12 Hâkim, *Marife*, s. 26.

C. Hanefilere Göre Mürsel Hadisin Değeri

Mürseli geniş çerçevede tanımlayan Hanefilere göre mürsel hadis delildir. Ekolde ilk üç asrın mürseli ve sonraki asırların mürseli olmak üzere genel bir ayrıma gidilmiş, ilk üç asrın mürseli delil sayılırken sonrakilerle ilgili farklı görüşler öne sürülmüştür.¹³ Mürseli mutlak olarak delil kabul eden Hanefilerin önemli usulcülerinden Pezdevî (v.483/1090); *rey ehlinin, sünnete verdikleri önem ve ona sarılmanın bir sonucu olarak (meşhur veya mütevatir) sünnet ile Kur'ân'ın neshini kabul ettikleri gibi, irsale rağmen sünnetle ameli tercih ettiklerini aksi takdirde birçok hadisin atıl duruma düşeceğini bildirmektedir.*¹⁴

Zahir mürselin yukarıda zikredilen çeşitlerinden sahâbenin mürseli Pezdevî'nin (483/1090) naklettiğine göre icma ile delildir, sahâbi sonrası asrın mürseli ile herhangi bir asrın mürseli de mezhebe göre delildir, hatta müsnedden daha iyidir. Her ne kadar Pezdevî üçüncü türün delil olduğunu söylemişse de bu mesele mezhep içerisinde ihtilafıdır.¹⁵

Hanefi fakihî İbnü'l-Hümâm da mezhebine paralel bir biçimde mürseli; sika bir imamın senette hazif yaparak "*Rasûlullâh (s.a.) şöyle buyurdu.*" şeklindeki naklidir, diye tanımlayarak¹⁶ kapsamını genişletmiştir. Zira bu tanıma göre, mürsel, mu'dal ve munkatı hadisi de içerebilmektedir. Nitekim şerhinde, *bize göre râvileri adil olduktan sonra inkita da irsal kapsamındadır*¹⁷ diyen İbnü'l-Hümâm, usul eseri *Tahrir*'de ve şerhinde mürseli bu anlamda kullanmıştır.

D. İbnü'l-Hümâm'ın Mürsel Hadisleri Kullanımı

Usûl eserinde mürsel konusuna geniş yer veren İbnü'l-Hümâm Hanefî ekolüne paralel olarak konuyu işledikten sonra Hasan Basrî'nin (v. 110/728) "*Eğer bana falan rivayet etti dersem bu hadis onun rivayetidir, ancak Rasûlullâh (s.a.) buyurdu dersem bunu yetmiş kişiden almışumdur*" sözünü nakleder. Ardından tâbiînin kesin bilgi ifade ettiğinde irsal yaptıklarını böylece mürselin müsnedden daha güçlü olacağını ifade eder.¹⁸ Usûlündeki bu anlayışın devamı olarak İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*'de mezhebine göre mürselin delil olduğunu sık

13 Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî, I-IV, Kuveyt, 1408/1988, III, 145-146; Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed, Usûl, tahk. Ebu'l-Vefâ el-Afğânî, I-II, Haydarabad: İhyâu'l-Maârif, ty., I, 363; İbnü'l-Hümâm, *Tahrîr*, Mısır: Mustafa Babî el-Halebî Matbaası, 1351, s. 343-344.

14 Pezdevî, Fahu'l-İslâm Ali b. Muhammed, *Kenzü'l-vusûl ilâ marifeti'l-usûl*, (Kâsım b. Kutluboğa'nın *Tahrîc*'i ve Kerhî'nin *Usul*'ü ile birlikte) Karaçi: Mir Muhammed Kütüphanesi ve Merkezi İlim ve Edeb, ty., s. 5.

15 Pezdevî, *Kenzü'l-vusûl*, s. 171-173.

16 İbnü'l-Hümâm, *Tahrîr*, s. 343.

17 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr li'l-âcizi'l-fakîr* tlk. ve thr. Şeyh Abdürrezzak Gâlib el-Mekkî, I-VI, Beyrut, 2003, V, 228.

18 İbnü'l-Hümâm, *Tahrîr*, s. 343.

sık tekrarlamış¹⁹ ve mürseller üzerine hüküm bina etmiştir. Bazen Said İbnü'l-Müseyyeb'in mürsellerini,²⁰ bazen de hadis otoritelerince tenkit edilmiş rivayetleri kullanan İbnü'l-Hümâm, *senetteki inkitân Hanefiler nezdinde hadise zarar vermeyeceğini bildirmiş*,²¹ bazı konularda ise mürselleri destekleyen müsned rivayetleri zikretme yoluna gitmiştir.²²

Usûlünde adil ve sika râvilerden geldiği zaman mürselin delil olacağını zikreden²³ İbnü'l-Hümâm'ın irsalden başka kusurları da bulunan, râvileri ta'n edilmiş mürselleri de kullandığı görülmektedir.²⁴ Örneğin hanımlarla ilgili konularda hanımların şahadetini yeterli gören bir rivayeti naklettikten sonra mürsel ile amelin gerektiğini belirtir.²⁵ Oysa rivayetin senedinde geçen Gâlib b. Ubeydullah'ın metrûku'l-hadis olduğu nakledilmiştir.²⁶

Ezanın meşru kılınışını anlatan Abdurrahman İbn Ebî Leylâ'nın Muaz b. Cebel'den yaptığı bir rivayeti nakleden İbnü'l-Hümâm, İbn Ebî Leylâ'nın Muaz'dan hadis işitmediğini tarihi verilerle tekit ettikten sonra yine de kendilerine göre hüccet olduğunu söyler.²⁷ Çünkü bu inkitâ da hadisi mürsel yapacaktır ki mezhebe göre mürsel râvileri sika ise delildir. Ancak Abdurrahman İbn Ebî Leyla hakkında ihtilaf edilmiştir.²⁸

*Salih veya günahkâr her imamın arkasında namaz kılmayı emreden hadisin*²⁹ ravilerinden Mekhûl'ün Ebû Hüreyre'den hadis işitmemesi nedeniyle hadis mürsel olarak değerlendirilmiş ve delil olduğu tekrarlanmıştır.³⁰ Oysa bu metin başka yollarla da gelmiştir ve bunların ravilerinden aşırı zayıf hatta hadis uydurma ile itham olunanlar da vardır. Bu metinlerden hiç birinin sahîh bir senedinin olmadığına dair bilgiler İbnü'l-Hümâm'ın başucu kitabı *Nasbu'r-*

19 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, I, 52, 53; II, 343, 344; III, 252, 253.

20 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, II, 299, 343-344; III, 75.

21 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, II, 126.

22 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, I, 52-53; III, 252-253.

23 İbnü'l-Hümâm, *Tahrîr*, s. 343, 344. Ayrıca prensip ile ilgili görüş birliği için bkz. Polat, a.g.e. s. 116.

24 Diğer örnekler için bkz: İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, VI, 38-39, 310.

25 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, VII, 345

26 Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *ed-Duağâ ve'l-metrûkîn*, thk. Bevrân Sanavi, Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1405/1985, I, 226; İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *ed-Duağâ ve'l-metrûkîn*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, I-III, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986, II, 245; Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed, *Mîzânü'l-itidâl fî nakdi'r-ricâl*, tahk. Muhammed Ali Bicâvî, Beyrut: Dâru'l-Marife, ty., III, 331.

27 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, I, 244.

28 Abdullah Aydın, "İbn Ebû Leyla", *DİA*, XIX, 435-436.

29 *صلوا خلف كل بر وفاجر* Dârakutnî, *Sünen*, II, 404.

30 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, I, 361.

*Râye'*de de zikredilmesine rağmen³¹ müellif yalnızca mürselin delil olduğunu tekrarlamakla yetinmiştir.

Bir başka rivayette Rasulullah Cuma hutbesi verirken içeri giren bir kimseye iki rekat namaz kılmasını emretmiştir. İbnü'l-Hümâm'ın naklettiği mürsel rivayete göre sahâbi namaz kılarken Rasûlullâh hutbesini kesmiş ve onu beklemiştir.³² İbnü'l-Hümâm rivayetin kendilerince delil olduğunu tekrarlamıştır ancak birkaç satır önce rivayet sahih ve muttasıl bir senetle ve Rasûlullâh'ın hutbesini kestiği bilgisi olmadan nakledilmiştir. Mürselin sahihlere muhalefet etmesine rağmen kullanılması dikkat çekicidir.³³

Bir başka örnekte de İbnü'l-Hümâm irsalin dışında senedindeki Utâridî sebebiyle çok zayıf sayılan ve Rasûlullâh'ın eşi Sevde'yi boşadığını ifade eden bir rivayeti³⁴ mürsel oluşuna işaretle makbul saymış ve müttefekun aleyh olan bir rivayetle³⁵ cem ederek anlama çabasına girmiştir.³⁶ Oysa irsal dışında senetdeki Ahmed b. Abdülcebbar Utâridî zayıf sayılmaktadır³⁷ ki bu rivayeleri sika olma şartını taşımadığı zaman mürselin delil olamayacağı ilkesiyle bağdaşmamaktadır.

Kanaatimizce başka açılardan da tenkit edilen mürsellerin kullanılması başlı başına bir araştırmayı gerektirmektedir. Zira delil oluşu ulema arasında zaten ihtilafli olan mürseller, başka bir yönden daha tenkid edilebiliyorsa, özellikle ahkâm konusunda hüccet olması daha da zorlaşacaktır.

II. Kur'ân'a ve Meşhur Sünnete Arz

A. Kur'ân'a Arz ve Delilleri

Hanefiler "...Size benden bir şey rivayet edildiğinde onu Allah'ın kitabına/Kur'ân'a arz edin. Eğer kitaba uygun ise kabul edin ve bilin ki o bendendir. Eğer kitaba muhalif ise onu reddedin ve bilin ki ben ondan beriyim"³⁸ rivayeti ve sahabe uygulamalarını³⁹ hadisin Kur'ân'a arzının delilleri olarak kabul etmiş, özellikle haber-i

31 Zeylâi, *Nasbü'r-râye*, II, 26-27.

32 Dârakutnî, *Sünen*, II, 328.

33 Bkz. İbnü'l-Hümâm *Fethu'l-kadîr*, II, 65. Benzer bir örnek için bkz. İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, II, 518.

34 Beyhakî, *Sünen*, VII, 75, 13817.

35 Sevde'nin yaşlandığı zaman nöbetini Aişe'ye hibe etmesi rivayeti için bkz. Buhârî, "Nikâh", 99; Müslim, "Radâ" 47; İbn Mâce, "Nikâh", 48; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 37-38; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 4; Nesâî, "Nikâh", 1.

36 İbnü'l-Hümâm *Fethu'l-kadîr*, III, 416.

37 İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I-IX, Haydarâbad, 1371/1952, II, 62; İbnü'l-Cevzî, *Duafâ ve'l-metrûkîn*, I, 75; Zehebî, *Mizân*, I, 112; a.mlf. *el-Muğnî fi'd duafâ*, (thk. Nureddin Itr), I-II, Katar: İhyâu'-Turâsî'l-İslâmî, ty., I, 45,

38 Şafii, *Risâle*, s. 225; Serahsî, *Uşûl*, I, 365.

39 Sahabenin hadisleri Kur'ân'a arzının örnekler için bkz. Cassâs, *Uşûl*, III, 113 vd.

vâhidin sıhhatini tesbit için arz metodunu kullanmışlardır. Ancak arz, özellikle mezkûr rivayetlerin değeri⁴⁰ sebebiyle çok tartışılan konulardan biridir. Arzı kabul etmeyenlerin bir kısmı Kur'ân ve sahih sünnetin bir olduğu ve bir-biriyle çatışmayacağı görüşündedir.⁴¹ Şâfiî de, arz hadisini, *hadisi sâbit olan hiç kimsenin rivayet etmediğini* ifade etmiş,⁴² arzın kabulü halinde mestlerin üzerine mesh, hanımın üzerine kız kardeşini, teyzesini veya halasını nikâhlamanın haramlığı gibi hükümlerin ilga edileceğini bildirmiştir.⁴³

Arz metodu sebebiyle sünnetin büyük bölümünün iptal edildiği itirazlarına karşı Hanefîlerin delillerinde, önemi ve önceliği açısından Kur'ân ve sünneti hak ettiği yere koyma vurgusu öne çıkmaktadır. Nitekim Serahsî, *Kur'ân'ın sübûtunun kat'î olduğunu, ancak haber-i vâhidin Rasûlullâh'a (s.a.) aidiyetinin şüpheli olduğunu, ikisini aynı anda alıp kullanmanın mümkün olmadığı zaman kesin olanın alınacağını ve şüpheli olanın terkedileceğini*⁴⁴ ve bu durumun *manevî inkıtâ'* olarak adlandırıldığını⁴⁵ belirtir. Serahsî'nin dediği gibi teâruz durumunda Kur'ân'ın asıl kabul edilip muâriz olanın terkedilmesi, ilim ehlinin ortak kabulüdür ve "mevzû"ların tespitinde de kullanılmış bir usuldür.⁴⁶ Ancak teâruzun varlığı, ya da hangi hadisin hangi Kur'ân ayetine arz edileceği değişkenlik gösterebilmektedir.

Serahsî, arz usulünü kullanmamanın doğuracağı sonuçları bidatlerle ilişkilendirmiş, *bid'at ve hevânın haber-i vâhidlerin Kur'ân'a ve meşhur sünnete arz edilmeden kabul edilmesi sebebiyle ortaya çıktığını* söylemiştir. Ona göre *Rasûlullâh'a (s.a.) aidiyeti şüpheli olması ve kesin ilim gerektirmemesine rağmen haber-i vâhidin asıl olarak kabul edilmesi, ardından da Kitab ve meşhur sünnetin bunlara göre tevîl edilmesi neticesinde, tâbî olması gereken (sünnet), metbû' konumuna koyulup kesin olmayan (haber-i vâhid) de esas konumuna yükseltilmiş olur.*⁴⁷ Ardından Serahsî, arz sonucunda reddedilen haberlere örnek vermiştir. Buna göre, tenasül uzvuna dokunmanın abdesti bozduğunu, üç talakla boşanan kadına

40 Arz ile ilgili rivayetler ve değerlendirmeleri için bkz. Ahmet Keleş, *Hadislerin Kur'ân'a Arzı*, İstanbul: İnsan Yay., 1998, s. 71-79.

41 İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelûsî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. heyet, I-II, (sekiz cilt), 2. baskı, Kahire: Daru'l-Hadis, 1423/1992, I, 96, 115.

42 Şafii, *Risâle*, s. 225.

43 Şafii, *Risâle*, s. 233.

44 Serahsî, *Usûl*, I, 365.

45 Serahsî, *Usûl*, I, 364.

46 Nureddin İtr, *Menhecü'n-nakd fi ulûmi'l-hadis*, 3. baskı, Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1997, s. 315; M. Yaşar Kandemir, *Mevzu Hadisler, Menşei Tanıma Yolları, Tenkidi*, 6. baskı, İstanbul: İFAV Yay, 2011, s. 186-187; Raşit Küçük, "Kur'ân-Sünnet İlişkisi ve Birlikteliği", *Sünnetin Dindeki Yeri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997, 125-164, s. 148; Salih Karacabey, *Hadis Tenkidi Hadislerin Hz. Peygamber'e Aidiyetini Belirleme Yolları*, 2. baskı, Bursa: Emin Yay, 2010, s. 278-281.

47 Serahsî, *Usûl*, I, 367.

nafaka ve mesken sağlanmayacağını, yemin ve tek şahidin iki şahit yerine geçebileceğini bildiren hadisler Kur'ân ile, kuru hurmanın yaş hurmaya karşılık satılamayacağını bildiren rivayet de meşhur sünnetle çatıştığı için merduttur.⁴⁸

B. Kur'ân'a Arzın Örnekleri

Arzın, sahabi uygulamasına işaret eden en meşhur örneklerinden biri; Fatıma binti Kays hadisidir. İbnü'l-Hümâm, Rasûlullâh'ın (s.a.) üç defa boşanmış Fatıma'ya nafaka takdir etmediğini bildiren rivayetlerin⁴⁹ ardından haber-i vâhidi kabul etmenin şartlarını şöyle sıralar: *Selefin rivayeti ta'n etmiş olmaması, hadiste ızdırabın olmaması ve hadise muarız daha güçlü bir hadisin bulunmaması* gerekmektedir. Oysa ona göre bu hadiste, bulunmaması gereken tüm şartlar mevcuttur. Selefin tenkidi bağlamında Hz. Ömer'in "*doğru mu ezberledi, yoksa unuttu mu bilmediğimiz bir kadının sözü ile Allah'ın kitabını ve Rasûlünün sünnetini terkedecek değiliz*" sözüne⁵⁰ işaret eder. İbnü'l-Hümâm, sahâbilerin, râvisinin bedevi veya kadın olması sebebiyle hadisi eleştirmedikleri halde bu rivayetin reddedilmesinin bir sebebi olduğunu bildirir. Bu sebep de Rasûlullâh'ın (s.a.) vefatından Fatıma'nın bu rivayetine kadar selef arasında aksi yönde bir görüşün yerleşmiş olmasıdır.⁵¹ Hz. Ömer bu rivayeti reddetmiş ve bâin boşamada da nafaka ve mesken verilmesinin Rasûlullâh'ın (s.a.) sünnetinden olduğunu bildirmiştir. Sahabinin "*sünnettendir*" sözünün merfû haber değeri olduğu hatta Hz. Ömer'den bu anlamda merfû bir haberin⁵² de nakledildiğini ifade eden⁵³ İbnü'l-Hümâm, onun bu tenkidinin, Fatıma hadisini şâz derecesine düşürdüğünü, sika râvinin şaz rivayetinin ise kabul edilmeyece-

48 Serahsî, *Usûl*, I, 365-367. Ayrıca Serahsî'nin arz medodu hakkında bkz. Mehmet Özşenel, "Usûl Adlı Eseri Çerçevesinde Serahsî'nin Hadis ve Sünnete Bakışı", *Divan*, 2012, 2, s. 133-149,

49 Müslim, "Talak", 37, 42, 44, 47, 51; Ebû Dâvûd, "Talak", 37, 39; Tirmizi, "Talak ve Lian", 5; Nesâî, "Nikâh", 8, 21, 22, 38; "Talak", 7, 15, 72, 73; İbn Mâce, "Talak", 10; Muvatta', "Talak", 23, Dârimî, "Talak", 10.

50 Müslim, "Talak", 46; Ebû Dâvûd, "Talak", 38, 40; Tirmizî, "Talak ve Lian", 5; Dârimî, "Talak", 10.

51 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, IV, 365.

52 İbnü'l-Hümâm, Tahâvî ve Dârâkutnî'den nakille Hz. Ömer'den üç defa boşanmış kadın için nafaka olduğuna dair merfu bir rivayeti bulunduğunu nakleder. Ancak Tahâvî'nin eserinde bu rivayete rastlanırken, Dârâkutnî'nin eserindeki merfu rivayet Ömer değil, Câbir kanalıyla gelmektedir. Bkz. Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, I-IV, thk. Muhammed Zehri en-Neccâr, II. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407/1987, III, 68, Dârâkutnî, *Sünen*, V, 39.

53 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, IV, 366.

ğini bildirir. Ayrıca Fatıma iddet süresinde iken kendi isteğiyle evinden ayrılmış, bunu Hz. Aişe hoş karşılamamış,⁵⁴ nafaka ve mesken vermeme hükmünün Fatıma'ya özgü olduğunu bildirmiştir.⁵⁵

İbnü'l-Hümâm, hadiste bahsi geçen kocanın ismi, boşamanın zamanı ve konuyu Rasûlullâh'a (s.a.) kimin sorduğu ile ilgili farklı bilgiler bulunduğunu hatırlatır. Buna binaen "*Hadis ilminde bilindiği üzere ızdırab, hadisin zayıf olmasını gerektirir*" dedikten⁵⁶ sonra hadisin muhalif ve şaz olduğuna, sahih olduğu farz edilse bile, bu durumun Fatıma'ya özgü bulunduğuna hükmeder. Ona göre sahâbîlerin itirazları da Fatıma'nın kendisiyle ilgili durumu genel bir hüküm gibi rivayet etmesinedir.

Fatıma hadisini mezkûr eleştiriler nedeniyle zayıf ve şaz gören, İbnü'l-Hümâm Kur'ân'a arz amacıyla "*İddet bekleyen hanımları apaçık bir hayâsızlık yapmaları müstesna evlerinden çıkarmayın, onlar da kendiliklerinden çıkmasınlar*" ayeti ile benzer diğer ayetleri⁵⁷ zikretmektedir. Bu açıklamalardan hareketle, hadisin yalnızca Kur'ân'ın zahirine ters olduğu için terkedilmediği, gerek hadisteki ızdırab gerekse birden çok fakih sahâbi tarafından haberin tenkidi sebebiyle delil sayılmadığı söylenebilir. Sahih olma ihtimalini de değerlendiren müellifin cem ve telif amaçlı yorumu ise, arzın sonucunda haberi terk yerine ihtiyata uygun olanı tercih adına önemlidir.

Arzın sonucu olarak alışverişte meclis muhayyerliğinin delili olan bazı sahih hadisler⁵⁸ "...Sözleşmelerinizi yerine getiriniz..."⁵⁹ "*Mallarımızı aranızda haksız ve meşru olmayan bahanelerle yemeyin...*"⁶⁰ gibi ayetlere muhalefeti iddiasıyla reddedilmiştir. Müellif, ayetlerin emrinin açık olduğunu, icab ve kabul ile alışverişin tamam olacağını hadislerle getirilecek yeni hükmün ise nasları iptal anlamına geleceğini belirterek söz konusu hadislerle amel etmemiştir.⁶¹ Ancak burada da göze çarptığı üzere hangi rivayetin, hangi ayete nasıl arz edileceği önemlidir. Bu tür bir arz yöntemiyle sahih hadisleri atıl halde bırakmak, "*aksi takdirde pek çok hadis kullanılamaz duruma gelecektir*" gerekçesiyle⁶² mürselleri bile delil alan bir ekol için dikkat çekici bir durumdur. Nitekim arz

54 Nesâî, "Talak", 70.

55 Bkz. Buhârî, "Talak", 24, 41; Müslim, "Talak", 52, 54.

56 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, IV, 367.

57 Talak, 65/1, 2, 6.

58 Bkz. Buhârî, "Buyû", 19, 22, 42, 43, 44, 46, 47; Müslim, "Buyû", 43, 46, 47; Ebû Dâvûd, "Buyû", 51; Tirmizî, "Buyû", 26; Nesâî, "Buyû", 4, 8, 9; İbn Mâce, "Ticârât", 17; Dârimî, "Buyû", 15; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 4, 6, 52, 54, 73, 135, 211, III, 402, 403, 425, 434, V, 12, 17, 21, 21, 23.

59 Maide, 5/1.

60 Nisa, 4/29.

61 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, VI, 238-239.

62 Bkz. Pezdevî, *Usûl*, s. 5.

sonucunda *Kütüb-i Sitte'*de geçen hatta *müttetekun aleyh* olan birçok hadis işlevsiz kalabilecektir. Bu durum arzın uygulanmasında büyük bir titizlik gerektirmekte, bir rivayetin tek bir ayete arzı yerine bütüncül bir bakışla belki de tüm murad-ı ilahiyi göz önünde bulundurmaya gerekli kılmaktadır.

C. Meşhur Sünnete Arzın Örnekleri

Mezhebin metotlarından biri de haberin meşhur sünnete arzıdır. Mesela İbnü'l-Hümâm, *kadın, eşek ve kara köpeğin namazı bozacağı* haberini,⁶³ Hz. Âişe önünde uzanırken Rasûlullah'ın (s.a) namaz kılması,⁶⁴ ve İbn Abbas'ın *Namaz kılariken Rasûlullah'ın (s.a) yanına geldim. Eşekten indim ve onu safın önüne bıraktım. Bunu dikkate almadı.(Namazı bozan bir şey saymadı.)*" rivayetleri⁶⁵ ile birlikte değerlendirmiştir. Bu iki rivayetin bu konuda muhkem olduğunu ifade eden İbnü'l-Hümâm, meşhur sünnete arz yöntemiyle eşek ve kadının namazı bozmadığını söylemiştir. Ardından *"Bize göre aynı hadiste birbirinden farklı iki mânânın murâdı caiz değildir"* diyerek kara köpeğin de namazı bozmadığını, yalnızca huşûya engel olduğunu belirtmiştir.⁶⁶ Bu örnekte İbnü'l-Hümâm, mezkûr hadisi, meşhur hadislerin ışığında değerlendirmiş ve hadisin hakîkî manasını almanın sünnetin diğer verileriyle uyummayacağını beyan edip kadın ve eşeğin namaz kılanın önünden geçmesinin huşûya engel olacağını belirtmiştir. Aynı hadiste geçen kara köpek için de hükmün farklı olamayacağını bir kaide olarak zikretmiş, onunla da namazın bozulacağına değil huşunun eksileceğine dair kanaatini dile getirmiştir. Yaptığı arz sonunda hadislerden birini iptal yerine; huşûya engel olmak yorumuyla cem ve telif yolunu seçmiştir.

III. Haber-i Vâhid ile Kur'ân'a Ziyâde

A. Haber-i Vâhid ve Huccet Değeri

Haber-i vâhidin tanımı, değeri ve kabul şartlarının yanı sıra Kur'ân'a ilave yeni bir hüküm getirip getiremeyeceği konusunda Hanefîler kendilerine özgü bir sistem geliştirmişlerdir. Diğer mezheplerin aksine⁶⁷ Hanefîlere göre haber-

63 Müslim, "Salât", 265; Ebu Davud, "Salat", 109; Tirmizi, "Salât", 136; Nesai, "Kible", 7; İbn Mâce, "İkâmetu's-Salavât", 38; Darimi, "Salât", 128; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 299; V, 57, 148; VI, 85.

64 Müslim, "Salât", 267, 268; Ebû Dâvûd, "Salât", 111; Nesâî, "Kible", 10; İbn Mâce, "İkâmetu's-Salavât", 40; Darimi, "Salât", 127; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 37, 42, 65, 146, 201;

65 Müslim, "Salât", 254; Nesai, "Kible", 7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 219; 247.

66 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, I, 415.

67 Ferhat Koca, "Nesih" *DİA*, XXXII, 582-584, s. 583.

i vahid ile Kur'ân'a ziyade nesh sayıldığından⁶⁸ ve naslar ancak aynı değerdeki naslarla nesh edilebileceğinden⁶⁹ haber-i vâhidin Kur'ân'ı neshi yani ona ilave bir hüküm getirmesi mümkün değildir.⁷⁰ Ancak Hanefî hadis tasnifine göre ahad ve mütevatir haber arasında yer alan⁷¹ meşhur haber, zan değil tuma'nîne ifade ettiği için onunla nass üzerine ziyade yapılabilmektedir. Buna göre, mütevatir ve meşhur olmayan haberler yeni bir hüküm getirirken Kur'ân'ın bir hükmünü nesh ettiği gerekçesiyle reddedilebilecektir.

B. Uygulama Örnekleri

Namazda farz olan kıraat konusunda mezhebin kullandığı temel argüman *haber-i vâhidle Kur'ân'a ziyade yapılamayacağı* prensibidir. İbnü'l-Hümâm eserinde Şafii ve Malikilerin delil olarak kullandığı ve *Fatiha okunmasının gerekliliğini* ifade eden hadislerin⁷² bazılarının zayıflığına ve zayıflık sebeplerine işaret eder.⁷³ Bu rivayetlerle Fatiha okumanın farzıyetine kail olmalarının mümkün olmadığını, çünkü haber-i vâhidle rüknün sabit olmayacağını bildirir. *"Kur'ân'dan kolayınıza geleni okuyunuz"* ayetinin⁷⁴ mutlak olan hükmünün bu haberlerle nesh edilemeyeceğini belirten İbnü'l-Hümâm'a göre Fatiha okumak Hanefî istilahındaki anlamıyla vaciptir, okumayan kimse günah işlemiştir ancak namazı fâsîd olmaz.⁷⁵

İbnü'l-Hümâm'ın erkeğin hanımı ile aynı anda hanımının halası, teyzesi veya yeğeniyle nikâhlı olamayacağını bildiren hadisler⁷⁶ ile ilgili tutumu bu konuda önem arz etmektedir. Zira cumhur ulema gibi mezkûr hadislerin hükmünü kabul eden İbnü'l-Hümâm, haber-i vâhidle Kur'ân'a ziyade yaptıkları tenkidi ihtimaline karşı bu rivayetlerin meşhur olduğunu bildirmektedir. İbnü'l-Hümâm'a göre Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Hübân'ın hadisi nakletmesi, sahabe ve tabiûnun hüsnü kabulü, Ebû Hureyre, Câbir, İbn

68 Pezdevî, *Usûl*, s. 211, 226; Serahsî, *Usûl*, II, 82.

69 İbnü'l-Hümâm, *Tahrîr*, s. 387.

70 Nassa ziyadenin çeşitleri için bkz. Murat Şimşek, "Hanefî Fakihlerin Haber Anlayışlarının Bir Göstergesi Olarak Nass Üzerine Ziyâde Meselesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy.13, 2009, s. 103-130, s. 105-108.

71 Haber-i vahidde nassa ziyade yapılamayacağı ilkesinin tutarlılığını sürdürme amacına yönelik olarak bu üçüncü türe ihtiyaç duyulması ihtimali için bkz. H. Yunus Apaydın, "Meşhur", *DİA*, XXIX, 368-371, s. 369

72 Buhârî, "Tevhid", 48; Müslim, "Salât", 34, 35, 36, 38; Ebû Dâvûd, "Salât", 131, 132; Tirmizî, "Salât", 62, 69, 115, 116, "Tefsiru'l-Kur'ân", 1; Nesâî, "İftitah", 24; Muvatta, "Salât", 8, 9; İbn Mâce, "İkâmetü's-Salavât", 11; Dârimî, "Salât", 36; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 215, 429; V, 78, 314, 322.

73 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, I, 298-299.

74 Müzzemmil, 73/20.

75 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, I, 299.

76 Buhârî, "Nikâh", 27; Müslim, "Nikâh", 37; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 12; Tirmizî, "Nikâh", 31; Nesâî, "Nikâh", 47, 48; Dârimî, "Nikâh", 8; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 78, 372; II, 179, 189; 229; III, 338.

Abbas, İbn Ömer, İbn Mesud ve Ebû Saîd el-Hudrî gibi sahâbiler tarafından rivayet edilmesi, hadisin meşhur olduğunun delilidir. Meşhur bir haber ile de Kitab'a ziyâde yapılabilmektedir.⁷⁷

Müellifin haber-i vâhidle Kitab'a ziyâde konusunda çekimser kaldığı durumlar da vardır. Hurma şırası ile abdest, bunlardan biridir. Cin gecesinde Rasûlullâh'ın (s.a.) Abdullah b. Mesud'dan istediği hurma suyuyla abdest aldığı rivayetlerini⁷⁸ nakleden İbnü'l-Hümâm bunun ardından senetle ilgili eleştirileri zikreder. Merğınânî (v. 593/1197) ise *rivayetin meşhur olduğunu, bununla Kitab'a ziyade yapılabileceğini savunmuş ve teyemmüm ayetinin bu haberi nesh ettiği iddiasının da geçersiz olduğunu* belirtmiştir. Ancak İbnü'l-Hümâm, "Meşhur asıl itibarıyla âhad olup sonraki nesillerde tevâtür derecesine ulaşmış olmaktadır. Bu ise öyle değildir. Hatta müteahhirînin pek çoğu bu hadisi tenkit etmiştir."⁷⁹ demektedir. Bununla İbnü'l-Hümâm, Merğınânî'nin "meşhur" hükmüne ve bununla Kur'ân'a ziyade yapılmasına itiraz etmektedir. Bu, şerh yazdığı kitabın müellifi ve mezhebine mensup bir şahsa ait de olsa, hatanın giderilmesi yolundaki çabasının işaretidir. Ancak hemen ardından "Nebizle abdest almanın caiz olduğunu söylersek teyemmüm gibi niyetsiz caiz olmayacağını da söylemeliyiz. Çünkü o, suyun yerine kullanılmaktadır ve su bulunduğu (teyemmümde olduğu gibi) abdest bozulur. Ashabımızdan Kudûrî'nin şerhinde zikrettiği budur" diyerek⁸⁰ sanki mezhebinin görüşünü kabul etmekte ve geri adım atmaktadır.

Müellifin "haber-i vâhidle nassa ziyade yapılamayacağı" prensibini göz ardı ettiği durumlar da bulunmaktadır.⁸¹ Nitekim "Dikkat edin hanımları yalnızca velileri evlendirir; hanımlar da yalnızca denkleriyle evlenebilir" rivâyeti⁸² ile ilgili ciddi ta'n noktaları Zeylâ tarafından ortaya konmasına rağmen İbnü'l-

77 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, III, 207, 208.

78 Abdürrezzâk, Ebû Bekir b. Hemâm es-San'ânî, *el-Musannef*, 2. baskı, (thk. Habîbur-Rahmân el-A'zamî), Beyrut, 1403, I, 179; İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah el-Kûfî, *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr* (thk. Kemâl Yusuf el-Hût), Riyad, 1409, I, 31; Ebû Dâvûd, "Sünen", 1; "Taharet", 37; Tirmizî, "Sünen", 1; "Taharet", 65; İbn Mâce, "Taharet", 37; Ahmed b. Hanbel, I, 402, 449, 450; 458; Tahâvî, *Meâni'l-âsâr*, I, 95.

79 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, I, 123.

80 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, I, 124.

81 Kaidenin mezhep içinde uygulanışı ve mezhebe yönelik tenkitlerle ilgili olarak bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed, *İ'lâmü'l-muvakkîn an rabbi'l-âlemîn*, nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlu Selmân. I-VII, Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1423; IV, 85-98.

82 Benzer lafızlar için bkz. Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali el-Mevsilî, *Müsne'd*, Dımeşk, 1404/1984, IV, 74; Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-evsat*, thk. Tânk b. İvadullah b. Muhammed-Abdülmuhsin b. İbrahim el-Huseynî, Kahire, 1415, I, 6; Dârakutnî, Ebu'l-Hasen Ali (385/995), *Kitâbu's-sünen*, Beyrut, 1966, III, 244; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 133.

Hümâm, Zeylaî'nin *Nasbu'r-râye'*de naklettiklerini özetlemiştir⁸³ ancak ardından şâhid rivayetler sebebiyle rivayetin delil olduğunu söylemiştir.⁸⁴ Oysa Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a senetteki Haccâc b. Ertat'ın tedlis yaptığı ve bu yüzden hadisiyle ihticac edilemeyeceğini söylerken⁸⁵ Dârakutnî, çok yanıldığını ve hakkında ihtilaf edildiğini söyler.⁸⁶ Haccâc'ın yanı sıra, Mübeşşir b. Ubeyd hakkında da tenkitler yapılmıştır. Buhârî⁸⁷ ve Dârakutnî⁸⁸ Mübeşşir için "metrûku'l-hadîstir" derken, Ahmed b. Hanbel, "beş para etmez, hadis uydurur" demektedir;⁸⁹ Ebû Hâtim de "münkerül-hadîs" demektedir.⁹⁰ İbn Hibbân'ın hükmü, sika kimselerden mevzû şeyler rivâyet ettiği ve hadisin ancak teaccüb amacıyla yazılabileceği⁹¹ yönündedir.⁹² İbn Hacer ise bu hadisin çok zayıf olduğunu söylemiştir.⁹³ Bu tenkitlere rağmen İbnü'l-Hümâm'ın hadisi delil olarak kabul etmesi, şahit olarak yine çok zayıf rivâyetler sunması ve bu konuda Zeylaî'nin eserinde yer verdiği pek çok bilgiyi nakletmemesi⁹⁴ mânîdardır. Oysa hadisin birinci bölümü hanımın velisiz evlenebileceği görüşünü savunan müellifin ve ekolünün aleyhine bir delildir. Ayrıca evlilikte denklik şartı, haber-i vâhidle Kur'an'a ziyâde yani nesih anlamına gelmektedir. Bu haliyle senedi sağlam olsa bile mezhebin prensibiyle çelişen bu rivayetin kabulü dikkat çekicidir. Bu konuda mezhebinin usul kaidesine muhalif çok zayıf bu haberi ısrarla kullanan müellif, başka bir konuda objektif bir bakış açısı

83 İbnü'l-Hümâm'ın *Fethu'l-kadir*'i yazarken Zeylaî'nin *Nasbu'r-râye'*sinden yararlandığı ve büyük oranda alıntılar yaptığı ile ilgili olarak bkz. Uysal, *İbnü'l-Hümâm ve Hadis Metodolojisi*, s. 326.

84 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, III, 280.

85 İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-İlel*, I-VII, (thk. Heyet), Riyad, 1427/2006, I, 566.

86 Dârakutnî, *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-Nebeviyye*, I-XVI, (thk. Mahfûzu'r-Rahman Zeynullah es-Selefi), Riyad: Dâru Trybe, 1405/1985, VI, 123, 209; IX, 308.

87 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, (thk. Seyyid Hâşim Nedvî), Dâru'l-Fikr, y.y. ty., VIII, 11.

88 Dârakutnî, *Sünen*, IV, 358.

89 Ahmed b. Hanbel *el-İlel ve marifetu'r-ricâl*, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas, I-IV, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1408/1988, II, 380.

90 İbn Ebî Hâtim *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 343.

91 Hadisin yalnızca teaccüb amacıyla yazılacağı ifadesi İbn Hibbân'ın başka raviler için de kullandığı bir ifadedir. Alanın diğer otoritelerinin "kezzâb" veya "metrûku'l hadîs" olarak nitelikleri raviler için İbn Hibbân, hadisinin itibar için değil yalnızca söz konusu zayıflığın bilinmesi, sikalardan mevzular nakletmesine dikkat çekilmesi ve metnin erbabınca görülüp tanınabilmesi amacıyla yazılabileceğine işaret etmek üzere, özellikle de sika ravilerden asılsız şeyler nakledenler için bu ifadeyi kullanmaktadır. Bkz. İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbü'l-mecruhîn mine'l-muhaddisin*, thk. Hamdi b. Abdülmeccid b. İsmail es-Selefi, I-II, Riyad: Dâru's-Sumey'i, 2000/1420, I, 297, 307, 339, 340; II, 359, 376, 394, 425.

92 İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 369.

93 İbn Hacer, *Ebu'l-Fadl el-Askalânî* (v. 852/1448), *ed-Dirâye fi tahrîci ehâdisi'l-Hidâye*, Mektebetü'l-Faysaliyye, yy. 1413, II, 62.

94 Krş. Zeylaî, Cemâleddin Ebî Muhammed Abdullah b. Yusuf, *Nasbu'r-râye li ehâdisi'l-Hidâye*, I-V, 2. Baskı, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, y.y. 1973, III, 196-197; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, III, 280-282.

ortaya koyabilmektedir. Nitekim o, mezhebinde delil olarak kullanılan “*Kim eşini boşar ancak (lafzın hemen peşinden) bir istisna yaparsa, istisna (boşayan kimse lehine) geçerlidir*”⁹⁵ rivayeti için şöyle der: “*Her ne kadar zayıf tariklerin sayısı fazla ise ve bize göre zayıflık sebebi hadis uydurma olmadığı zaman bu hadisler hasen derecesine çıksa da bu miktar, hadisi hasen derecesine çıkarmaya yeterli değildir.*”⁹⁶

Konu ile ilgili bir başka örnek, hırsızlık haddi için asgari miktarın tesbitidir. Üç dirhem veya çeyrek dinar değerindeki mal için elin kesileceğine dair merfû ve sahih rivayetler⁹⁷ nakleden İbnü'l-Hümâm, müttetekun aleyh hadislerle rağmen mezhebinin görüşü olan on dirhemden aşağı miktarda haddin uygulanamayacağını savunmaktadır. Oysa karşı görüş sahiplerinin delilleri hem sahih, hem de başka bir yoruma elverişli olamayacak kadar sarih rivayetlerdir. Merğınânî, on dirhemi esas almalarına sebep olarak; şüpheden emin olma ve hadlerde ihtiyatlı davranma ilkesini zikreder. İbnü'l-Hümâm ise Rasûlullâh'ın (s.a.) bir kalkanın çalınmasından dolayı el kesme cezasına hükmettiğini ancak kalkanın değerinin üç dirhem değil bir dinar (yaklaşık on iki dirhem) olduğunu bildiren bir rivayet⁹⁸ nakleder. Ancak bu rivayetle ilgili eleştiriler bulunmaktadır.⁹⁹ İbnü'l-Hümâm bu eleştirilerin bir kısmını naklettikten sonra; *hakkında ihtilaf bulunan râvi eğer sahâbi ise problem yoktur, hayır sika bir tabii ise o zaman onun hadisi Ebu Zür'a ve İbn Hıbbân'ın söylediği gibi mürsel olur ki bize göre ve ulemanın çoğuna göre irsal rivayete zarar verecek bir şey değildir. Aksine hüccettir ve itibar edilmesi gerekir* sözleriyle delilini savunur.¹⁰⁰ Ardından yüksek olan miktarı tercih etmenin hadleri düşürmek adına daha uygun olduğunu zikreder. Ancak İbnü'l-Hümâm başka konularda olduğu gibi bu konuda da mezhebinin kullandığı rivayeti konu ile ilgili daha yaygın ve meşhur ayrıca senetleri daha sağlam olan çeyrek dinarı nisab olarak belirleyen rivayetlere arz yaparak değerlendirmede bulursa tercih ettiği görüşün aksine ulaşabilecektir. Yapılan tercih, mezhebinin mürseli delil olarak kullanması prensibiyle uyumlu olsa da mezhebin başka bir kaidesi (meşhur sünnete arz) ile bağdaşmamaktadır. Şöyle ki, mezhebin görüşünü destekleyen mevkuf bir rivayet şeri ölçülerde akıl yürütülemeyeceği için mevkufun da merfû hükümünde olduğu zikredilerek savunulmuştur. Ardından karşıt görüşün müttetekun aleyh rivayetleri mürsel ve mevkuf hadislerle aynı seviyede tutulup teâruzun varlığına hükmedilmiştir. Mürsel mezhebe göre delil olduğundan,

95 Dârakutnî, *Sünen*, V, 64.

96 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, IV, 122-123.

97 Buhârî, “Hudûd”, 13; Müslim, “Hudûd”, 6; Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 12; Muvatta, “Hudûd”, 7, 8; Tirmizî, “Hudûd”, 16; Nesai, “Kat'u's-Sânk”, 8, 9, 10; İbn Mâce, “Hudûd”, 22; Dârimî, “Hudûd”, 4.

98 Ebu Davud, “Hudûd”, 12; Nesai, “Kat'u's-sânk”, 10.

99 Zeylaî, *Nasbü'r-râye*, III, 356-357.

100 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, V, 344, 345.

tearuz durumunda usule göre ilk aşamada nesih yoluyla çözülmesi gerekir. Ancak burada nesih yerine öncelikle tercih yönteminin kullanılması bunun için de yalnızca ihtiyatın sebep olarak gösterilmesi dikkat çekicidir. Ayrıca asgari miktarı tespitin haber-i vâhidle Kur'ân'a ziyade anlamına gelip gelmediği ve mezhebinin prensipleriyle¹⁰¹ çelişip çelişmediği de değerlendirilmelidir.

IV. Muhtelifu'l-Hadis İliminde Bir Yöntem Olarak Nesih

A. Neshin Mezheb Usulündeki Yeri

Bilindiği üzere teâruzu giderme yolları konusunda hadisçilerin, cumhurun ve Hanefîlerin takip ettikleri sıralama birbirinden farklıdır. Hanefîlerin takip ettiği sıralamada ilk sırayı nesih almaktayken hadisçilerin tercihinde ilk sıra cem ve telife ayrılmış, daha sonra nesih, tercih ve tevakkufa yer verilmiştir.¹⁰² Ayrıca Hanefîlerin nesih anlayışı yukarıdaki örneklerde geçtiği üzere diğerlerinin anlayışından farklıdır. Onlara göre müstakil bir delil ile farklı bir zamanda yapılan tahsis de nesih sayıldığı için,¹⁰³ gerek bir itiraz unsuru gerekse bir çözüm yolu olarak mezhep içinde neshe sıkça başvurulmaktadır.

B. Neshin Uygulama Örnekleri

Namaz içindeki tekbirlerde ellerin kaldırılması (raf'u'l-yedeyn) konusu neshin kullanıldığı önemli örneklerdendir. İbnü'l-Hümâm, İbn Ömer ve Vail b. Hucr'dan gelen ve ellerin kaldırılacağını bildiren rivayetler¹⁰⁴ ile Abdullah b. Mesud'dan nakledilen muhalif rivayeti¹⁰⁵ tartışmaktadır. İbn Mesud'dan gelen rivayetlerden birinde diğerinde olmayan namaz içinde ellerin tekrar kaldırılmadığını ifade eden "ثم لا يعود" şeklinde bir ziyade bulunmaktadır. İbnü'l-Hümâm, *âdil ve zâbit râvinin ziyadesi makbuldür, ona tâbî olunur*¹⁰⁶ diyerek rivayetle ilgili şüpheyi bertaraf eder. Bu beyanından sonra müellif teâruz halindeki rivayetler için nesihten söz eder ve elleri kaldırmanın, önceleri namaz içinde mübah olan söz ve eylemler kapsamına girdiğini ancak sonradan nesh edildiğini nakleder. Namaz içinde ellerin kaldırılmaması da talep edilen huşû kapsamına girmektedir. Bu yorumun ardından İbnü'l-Hümâm, Ebû Hanife

101 Serahsî, *Usûl*, II, 82, 84.

102 İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, s. 284-286; İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 2. baskı, İstanbul: İFAV Yay. 1996, s. 161-162.

103 Serahsî, *Usûl*, II, 82.

104 Buhârî, "Ezân", 85, 86, Müslim, "Salât", 21, 54; Ebû Dâvûd, "Salât", 114, 115; Tirmizî, "Salât", 76; Nesâî, "İftitah", 1, 3; "Tatbîk", 19, 21, 37, 49, 85; "Sehiv", 31; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 145; IV, 318.

105 Ebû Dâvûd, "Salât", 116, 117; Nesâî, "İftitah", 87;

106 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, I, 318.

(150/767) ile Evzâî (v. 157/773) arasında geçen bir tartışmayı nakletmektedir¹⁰⁷ ki burada râvinin fıkhnın rivayeti tercihte önemli bir unsur olduğu vurgusu bulunmaktadır. Yani tarihi belli olmayan rivayetler arasında¹⁰⁸ nesih ile ikna olmayan muhalifleri¹⁰⁹ ikna etmek üzere tercih yoluna da gidilmiş, burada da râvinin fakih olması etken rol oynamıştır. Son sözü ise “*tearuz esnasında iki filin de sünnet olduğunu söylemek yerine Abdullah b. Mesud’dan gelen rivayeti almanın daha evla olduğu, yine de en doğruyu Allah’ın bileceği*” şeklindedir.¹¹⁰

Hanımın, hanım cemaate imam olması konusu da ilginç bir biçimde nesh yoluyla çözümlenmektedir. İbnü'l-Hümâm, cemaatte imamın öne geçmesinin şer’î bir gereklilik olduğunu, ancak hanımın öne geçtiği zaman setr-i avret ilkesinin ihlal edilebileceği, geçmediğinde ise gerekliliği yerine getirmediği için günahattan uzak kalamayacağını belirtir. Ona göre Hz. Aişe ile Ümmü Vârakâ’nın hanımlara imam olduğunu bildiren ve İbn Abbas’tan aynı minvalde gelen rivayetlerin tamamını mensuktur.¹¹¹ Nasih ise, *hanımın evinin en gizli köşesinde kılacağı namazın daha hayırlı olacağını* ifade eden¹¹² hadislerdir. İbn Abbas’tan nakledilen; “*Hanım, hanımlara imam olur ve ortalarında durur*” sözü,¹¹³ hükmün şer’îliğinin devam ettiğini göstermez. Çünkü nâsîh İbn Abbas’ın gözünden kaçmış olabilir.¹¹⁴ Rivâyetler arasında teâruz bulunmamasına rağmen nesih iddiası düşündürücüdür. Zira hanımın hanımlara imam oluşu, gerek cemaatle namazın faziletine ulaşmak, gerekse namazı iyi bilemeyenler için ihtiyaç olduğu gibi, farklı gerekçelerle hanımların namazlarını evlerinde kılması da teşvik edilmiş olabilir. Tearuzun varlığı farz edilse bile rivayetlerin tarihleri ile ilgili bilgi yokken nesihden bahsetmek makul görünmemekte ve Kerhî’nin (v. 340/951) “*Ashabımızın sözüne ters bir ayet veya hadis varsa o, ya nesh*

107 Münazara için bkz. Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâdila li'l-es'iletil aşerati'l-kâmile*, 2. baskı, Kahire, 1404/1983, s. 213. *Fethu'l-kadîr*’in muhakkıki Abdürrezzâk Gâlib el-Mehdî, Ebû Hanîfe’ye nisbet edilen bu diyalogun Ebû Hanîfe ve Evzâî arasında gerçekleşmiş olduğunu kabul etmenin, Ebû Hanîfe’ye haksızlık etmek anlamına geleceğini ve onun hadisin tüm tariklarını bilmediği sonucuna götürüleceğini ifade etmektedir. Hatta bu münakaşanın Evzâî ile Sevrî arasında geçtiğine ve sonradan zayıf kişiler tarafından Ebû Hanîfe’ye nisbet edilip *Müsned*’ine dâhil edildiğine dair itiraz ve yorumlara yer vermektedir. Bkz. İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, I, 319, dipnot no: 1.

108 Ellerin kaldırılması ile ilgili deliller ve tartışması için bkz. Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, I, 222-228; Zeylaî, *Nasbü'r-râye*, I, 389-418; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, I,317-320, Güler, *Münakaşalar*, s. 80-94;

109 Nesih iddiasına itiraz için bkz. Şafîi, *İhtilâfu'l-hadis*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, ty., s. 108.

110 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, I, 320.

111 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, I, 364.

112 Müslim, “Salât”, 134, 137; Ebû Dâvûd, “Salât”, 52, 54, Beyhâki, *Sünenü'l-kübra*, III, 195.

113 Abdürrezzâk, *Musannef*, III, 140;

114 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, I, 364.

edilmiştir ya da tevil edilir” sözünü¹¹⁵ hatırlatmaktadır. Oysa cem ve telif yerine hadislerden bir kısmını atıl bırakacak bir biçimde neshin kullanılmasını Dihlevî (1176/1762); “Fukahânın mezhep imamlarının görüşlerine ters düşmesi yüzünden hadisler hakkındaki “mensûhtur” sözleri iknâ edici değildir. Nesh onların ifadesine göre bir hükmün yerine başkasının gelmesidir. Aslında ise nesih, hükmün son bulmasıdır” sözleriyle eleştirmektedir.¹¹⁶ Ayrıca nesih bir kısım hükümleri atıl bırakmak anlamına gelmesinin¹¹⁷ yanı sıra muhalifleri ikna etme gücünden de yoksundur. Ancak konunun sonunda müellif, hanımların imamlığının tahrîmen değil tenzîhen mekruh olabileceğini, çünkü her birinin sünnetle sabit olduğunu belirterek mezhebinden farklı bir tercih yapar. Bu konuda “tahrîmen mekruh” görüşünü benimsemek zorunda olmadıklarını asıl olanın nerede olursa olsun delile tabi olmak olduğunu söyler.¹¹⁸

C. Ravinin Ameli ile Bağdaşmayan Rivayeti ve Nesih

Hanefîlerin neshi, cumhurdan farklı olarak kullandıkları konulardan biri de râvinin ameliyle bağdaşmayan rivayeti konusudur. Hanefîlerin kabul ettiği meşhur görüşe göre; râvinin hadisi ile çelişen bir uygulaması olduğunda eğer kronolojik sıra tespit edilebiliyorsa buna bakılır. Ameli, rivayetinden önce ise, rivayet kendisine ulaşınca amelinden vazgeçtiği öngörülür. Eğer tarih bilinmiyorsa da böyle değerlendirilir. Eğer ameli rivayetinden sonra ise bu amel, rivayetinin sahih olmadığına/munkatı olduğuna açık bir işarettir.¹¹⁹ Bu bağlamda Serahsî, *nesih ihtimalinin râviye hüsnü zanla bakmanın gerektirdiği en iyi sonuç olacağını aksi takdirde sahabinin bildiğiyle amel etmemek gibi bir töhmetle karşı karşıya kalacağını* dile getirmektedir.¹²⁰

Tearuz durumunda râvinin rivayetinin alınması gerektiğini, çünkü râvinin amel ve reyini değil rivayetini almakla emr olduğumuzu bildiren Hatib el-Bağdâdî (v. 463/1071), Hanefîlerin amelin rivayeti nesh ettiği yorumuna itiraz etmektedir. Çünkü ona göre râvinin rivayetiyle çelişen ameli, (eğer rivayet vücut ifade etmiyorsa) tercihinin sonucu olabileceği gibi yanılma sebebiyle de olabilir. Nitekim sahabenin farklı konularda yanılma sebebiyle bilgilerinin aksine amel ettiklerine dair örnekler vardır.¹²¹

115 Kerhî, Ebu'l-Hasen Ubeydullah b. el-Huseyn, *Usûl*, (Pezdevî'nin *Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*'ü ile birlikte) Karaçi: Mir Muhammed Kütüphanesi ve Merkezi İlim ve Edeb, ty., s. 373.

116 Dihlevî, Şâh Veliyyullah, *Hüccetü'l-lâhi'l-bâliğa*, (trc. Mehmet Erdoğan) İstanbul, 1994, I, 514.

117 Ali Osman Koçkuzu, *Hadiste Nâsih Mensûh Meselesi*, İstanbul, 1985, s. 164 vd.

118 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, I, 365.

119 Serahsî, *Usûl*, II, 5-6.

120 Serahsî, *Usûl*, II, 6.

121 Hatib, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefekkih*, (thk. Ebû Abdurrahman Adil b. Yusuf el-Garazî), I-II, Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1417/1996, I, 370-373. Benzer itiraz ve eleştiriler için bkz. İbn Hazm, *İhkâm*, I, 154.

Bu meselenin önemli örneklerinden biri muhâlaa¹²² konusudur. Muhâlaa'nın fesih mi talak mı olduğu tartışılırken İbnü'l-Hümâm, Abdullah b. Abbas'ın rivayet ettiği "...Bahçeyi kabul et ve eşini bir talakla boş." hadisini¹²³ ve onun muhâlaa'yı fesh saydığı bilgisini nakleder. Bu durumda Abdullah b. Abbas'ın rivayeti ile görüşü/fetvası teâruz halindedir. Teâruzun giderilmesi amacıyla İbnü'l-Hümâm mezheb içinde meşhur olan yöntemi dile getirir. "Bize göre râvînin ameli, rivayetinin aksine işaret ediyorsa ve görüşünden döndüğü de bilinmiyorsa bu amel, onun rivâyetini mensûha dönüştürür. Allah daha iyi bilir"¹²⁴ sözüyle bir kez daha neshe başvurur.

Ölenin ardından onun adına bedeni ibadetlerin yapılması konusunda İbnü'l-Hümâm, İbn Abbas ve Aişe'den iki rivayet¹²⁵ nakleder. Bunlar ölen kimsenin ardından onun adına velisinin oruç tutabileceğini bildirmektedir. Sonra da İbn Abbas'ın hiç kimsenin bir başkası adına oruç tutamayacağı ve namaz kılamayacağı fetvasını nakleder ve "Râvînin rivâyetine muhalif olan fetvası, rivâyetinin nâsihi mertebesindedir" sözü ile yine neshi kullanır.¹²⁶

Hanefî anlayışına göre, Aişe'nin, yeğeni Hafsa'yı velisi olmadığı halde evlendirmesi¹²⁷, kaide gereğince velinin izni olmadan nikâhın batıl olacağı rivayetinin¹²⁸ sahih olmadığını ortaya koyar.¹²⁹ Bunun yanı sıra İbnü'l-Hümâm rivayetleri "Kadınları boşadığımız zaman iddetlerini bitirdiklerinde, aralarında meşru bir şekilde anlaştıkları takdirde, kendilerini kocalarıyla nikâhlanacaklar diye sıkıştırıp, engellemeyin"¹³⁰ ayeti ile "...Başka birisiyle evleninceye kadar..." ayetine¹³¹ arz etmiş, ayetlerde nikâh fiili faile isnad edildiği için "velisiz nikâhın batıl olduğunu"

122 Muhâlaa, evli hanımın, mehrini almaksızın kocasından boşanmayı kabul etmesi anlamına gelen terimdir. Bkz. Nesefî, Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed (537/1142), *Tilbetü't-talebe fi'l-istilâhâtî'l-fikhiyye*, (yay. haz. Halid Abdurrahman el-Ak), Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1995/1416.

123 Buhârî, "Talâk" 11; Nesâî, "Talâk" 34.

124 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, IV, 192.

125 Buhârî, "Savm", 42, "Vesâyâ", 19; Müslim, "Sıyam", 155; Ebu Davud, "Eyman ve Nüzûr", Tirmizî, "Savm", 22; 24; İbn Mâce, "Sıyam", 51; Dârakutnî, *Sünen*, III, 165, 166, 167.

126 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, II, 364.

127 Muvatta, "Talâk", 5; Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, III, 8.

128 Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd (204/819), *Müsned*, Beyrut: Dârü'l-Marife, ty., I, 206; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 18, 19; Tirmizî, "Nikâh", 14; "Sıyer", 12; İbn Mâce, "Nikâh", 15; Dârimî, "Nikâh", 11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 47, 66, 166; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, VIII, 139, 191,251; İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (v. 354/965), *Sahîhu İbn Hibbân* (thk. Şuayb el-Arnaût), 2. baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993, IX, 384; Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed en-Nisâbü'rî, (v. 405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Ata, I-IV, Beyrut: *Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye*, 1411/1990, II, 200-202; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, XI, 202.

129 Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, III, 8.

130 Bakara, 2/232.

131 Bakara, 2/230.

bildiren rivayetleri reddetmiştir. Ayetlerin ardından İbnü'l-Hümâm söz konusu rivayeti bir de *وَلِيَّهَا مِنْ أَحَقِّ بِنَفْسِهَا مِنْ وَلِيَّهَا* hadisi¹³² ile birlikte değerlendirir. Genel olarak “*Dul hanım (evlilik hususunda) velisinden daha çok hak sahibidir*” şeklinde tercüme edilen metindeki “*الأيّم*” kelimesini *bekâr olsun, boşanmış olsun eşî olmayan kimse* olarak tanımladıktan sonra şahit olarak Ebû Ubeyde'nin (v. 224/838) *Kitabü'l-Emsâl*'inden ve şair Mufaddal ed-Dabbî'den (v. 178/794) şahit getirir.¹³³ İbnü'l-Hümâm Kur'ân'a ve sünnete yaptığı arz ile evlilikte hanımın velisinden daha çok söz sahibi olduğunu ortaya koymuş, veliyi şart koşan rivayetin isnadında da ızdırab olduğundan söz etmiştir. Mürselin Hanefîler nezdinde delil olduğunu hatırlattıktan sonra yine de sahih olanın tercih edilmesi gerektiğini, onun da *وَلِيَّهَا مِنْ أَحَقِّ بِنَفْسِهَا مِنْ وَلِيَّهَا* hadisi olduğunu söylemiştir. İkinci ihtimalin de cem yolu olduğundan bahseden İbnü'l-Hümâm velisiz nikâh olmayacağını bildiren hadisin dengi olmayan bir kimseyle evlenenlere has olarak yorumlanacağını bildirerek mezhebinden¹³⁴ farklı bir biçimde neshi kullanmadan tearuzu gidermiştir.¹³⁵

İbnü'l-Hümâm, haram kılan süt emzirmeyle ilgili Aişe'den gelen “*Süt kardeşliği ancak aklıktan (emme ile) sabit olur*” rivayeti¹³⁶ ve Aişe'nin buna muhalif amelini naklettikten sonra Hanefî usulünde malum olanın aksine Aişe'nin amelini değil rivayetini tercih eder. İtiraz ihtimaline karşın mezhebinin meşhur görüşünü tekrarladıktan sonra burada başka bir durumun söz konusu olduğunu bildirir. Peygamberimizin diğer eşlerinin Aişe'den farklı düşünüp iki yaştan sonra emzirmenin¹³⁷ yalnızca Sehle'ye has bir ruhsat olduğunu hatırlattıklarını¹³⁸ ve sahabeden birden fazla kişiden de aynı yönde fetva nakledildiğini¹³⁹ kaydeden İbnü'l-Hümâm mezhebinin temel prensibinin tam tersi yönde bir tercihte bulunur.¹⁴⁰ Kanaatimizce bu tercih, râvî ve amelinin

132 Müslim, “Nikâh”, 66; Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 24, 25; Tirmizî, “Nikâh”, 18; Nesâî, “Nikâh”, 31; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 219, 242.

133 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, III, 250.

134 Mezhep içindeki görüş ve değerlendirmeler için bkz. Tahâvi, *Şerhu maâni'l-âsâr*, III, 8-13; Salih Karacabey - Mutlu Gül, “Fikhî Hadislerin Rivayet Özellikleri Bağlamında “Velisiz Nikâh Olmaz” Hadisinin Tahrîc ve Tenkîdi”, *Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, Cilt: 21, sayı: I, 2012, s. 33-48, s. 43-47.

135 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, III, 250, 251.

136 Buhârî, “Nikâh”, 22, “Şehâdât”, 7; Müslim, “Radâ”, 32; Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 8; Nesâî, “Nikâh”, 53; İbn Mâce, “Nikâh”, 37; Dârimî, “Nikâh”, 52; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 94, 138, 174, 213; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 723, 728.

137 Abdurrezzak, *Musannef*, VII, 458-461; Buhârî, “Nikâh”, 16; Müslim, “Radâ” 26, 27, 28; Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 9; İbn Mâce, “Nikâh”, 36; Mâlik, “Radâ” 12; Dârimî, “Nikâh”, 52; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVII, 233.

138 Abdurrezzak, *Musannef*, VII, 459-460; Müslim, “Radâ”, 29, 30, 31; Ebû Dâvud, “Nikâh”, 9; Nesâî, “Nikâh”, 53; Mâlik, “Radâ”, 2; İbn Hibbân, *Sahîh*, X, 28-29; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 460.

139 Abdurrezzak, *Musannef*, VII, 461-462, 464-465; Mâlik, “Radâ”, 2, 4, 5, 6, 13, 14.

140 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, III, 427.

teâruzu konusunda yalnızca tearuzdan yola çıkarak hüküm vermek yerine bütüncül bir bakış açısı sergilemek, farklı delilleri bir arada değerlendirmek ve gerektiğinde kaidenin aksi yönde tercihte bulunabilmek adına önemli bir örnektir.

Sonuç

Hanefî hadis anlayışının hicrî dokuzuncu asırda yazılmış bir fıkıh kitabına yansımalarının tespitinin amaçlandığı çalışma sonucunda, İbnü'l-Hümâm'ın çoğu zaman mezhebinin usulüne bağlı bir fakih portresi çizdiği söylenebilir. Delillerin işletilmesi hususunda veya bazı fer'î konularda mezhebinden farklı tercihler ortaya koysa da büyük oranda mezhebin usûlünü takip etmiştir. Onun, fakih oluşunun gereği olarak mezhebinin prensiplerini öncelediği ve klasik hadis usulü çizgisinden uzak bir tutum sergilediği açıkça okunabilmektedir.

Mezhebinin usulüne uygun bir biçimde mürselleri delil olarak kullanan İbnü'l-Hümâm, bazen onları müsned rivayetlerle destekleme yoluna gitmiş, bazen ise irsâlin yanı sıra farklı açılardan da eleştirilmiş rivayetleri delil olarak kullanmıştır.

İbnü'l-Hümâm'ın Kur'ân'a ve sünnete arz yöntemini sıkça kullandığı ancak bazen bu yöntem gereği müttefekun aleyh hadislerin terkine hükmettiği görülebilmektedir.

Haber-i vâhidin Kur'ân'a ziyade yapamayacağı kuralı, mezhebin temel prensiplerinden biri olduğundan müellif de pek çok meselenin çözümünde buna başvurmuştur. Ancak bu ilkeyi işletmek için başka ilkeleri ikinci plana ittiği bazen de başka ilkeleri öncelediği ve bu prensibi göz ardı ettiği vâkîdir.

Kanaatimizce ekolün hadis kullanımı ile ilgili daha spesifik çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle mürsel hadislerin kullanımı ile ilgili çok yönlü ve derinlemesine bir çalışma yapılarak mezhebin delil olarak kullandığı mürsellerin irsal dışındaki illetlerinin tespiti önemlidir. Çünkü delil oluşu konusunda ekol içinde görüş birliği olan mürseller sıkça kullanılmakta ve irsal dışındaki zayıflıkları göz ardı edilebilmektedir.

Kaynakça

- Abdürrezzâk, Ebû Bekir b. Hemmâm es-San'ânî (v. 211/826), *el-Musannef*, I-XII, 2. baskı, (thk. Habîbur-Rahmân el-A'zamî), Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1403/1983.
- Ahmed b. Hanbel Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani (v. 241/855), *Müs-ned*, I-VI, Kahire: Müessesetü Kurtuba, trs.
- _____, *el-İlel ve marifetu'r-ricâl*, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas, I-IV, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1408/1988.

- Ahmed Naîm, Babanzâde (v. 1353/1934), *Mukaddime*, (*Tecrid-i Sarih Tercemesi* içinde) Ankara: DİB Yay., 1976.
- Apaydın, H. Yunus, "Meşhur", *DİA*, XXIX, 368-371.
- Aydınlı, Abdullah, "İbn Ebû Leyla", *DİA*, XIX, 435-436.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hasen (v. 458/1065), *es-Sünenü'l-kübrâ*, I-X, Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1344.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil (v. 256/869), *el-Câmiu's-sahîh*, (thk. Mustafa Dîb el-Buğâ), I-VI, 3. baskı, Beyrut, 1407/1987.
- _____, *et-Târihu'l-kebîr*, thk. Seyyid Hâşim Nedvî, I-VIII, Dâru'l-Fikr, yy. trs.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî (v. 370/980), *el-Fusûl fi'l-usûl*, (thk. Uceyl Câsim en-Neşemî), I-IV, Kuveyt, 1408/1988.
- Çakan, İsmail Lütfi, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 2. baskı, İstanbul: İFAV Yay., 1996.
- Dârakutnî, Ebu'l-Hasen Ali (v. 385/995), *Kitâbu's-sünen*, (thk. Şuayb el-Arnaût vd.) I-VI, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004.
- _____, *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-Nebeviyye*, I-XVI, (thk. Mahfûzu'r-Rahman Zeynulâh es-Selefi), Riyad: Dâru Tıybe, 1405/1985.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh (v. 255/868), *Sünen*, I-II, (thk. Fevz Ahmed ez-Zemerlî) Beyrut, 1407.
- Dihlevî, Şâh Veliyyullâh (v. 1176/1762), *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, (trc. Mehmet Erdoğan), İstanbul, 1994.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (v. 275/888), *Sünen*, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, trs..
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali el-Mevsilî (v. 307/919), *Müsned*, I-XIII, Dımeşk, 1404/1984.
- Güler, Zekerîya, Zâhirî Muhaddislerle Hanefî Fakihleri Arasındaki Münakaşalar ve İhtilaf Sebepleri, Ankara: TDV Yay. 1997.
- _____, "İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis İlminde Zayıf Olduğu İddiasının Tahlili", *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*, Bursa, 2005, II, 325-333.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed en-Nisâbûrî, (v. 405/1014), *Marifetü ulûmi'l-hadîs*, (thr. Seyyid Muazzam Huseyn), 2. baskı, Medine, 1397/1977.
- _____, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, I-IV, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, (thk. Mustafa Abdülkadir Ata), Beyrut, 1411/1990.
- Hatîb, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit el-Bağdâdî, (v. 463/1071), *el-Fakîh ve'l-mütefekkih*, I-II, (thk. Ebû Abdurrahman Adil b. Yusuf el-Garazî), Riyad: Dâru İbni'l-Cevzi, 1417/1996
- _____, *Kitâbu'l-kifâye fi ilmi'r-rivâye*, Haydarâbâd, 1357.
- İtr, Nureddin, *Menhecü'n-nakd fi ulûmi'l-hadîs*, 3. baskı, Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 1997.
- İbn Ebî Hâtim Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, (v. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I-IX, Haydarâbâd, 1371/1952.
- _____, *Kitâbu'l-İlel*, I-VII, (thk. Heyet), Riyad, 1427/2000.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullâh el-Kûfî (v. 235/849), *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, I-VII, (thk. Kemâl Yusuf el-Hût), Riyad, 1409.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl el-Askalânî (v. 852/1448), *ed-Dirâye fi tahrîci ehâdisi'l-Hidâye*, Mektebetü'l-Faysaliyye, yy. 1413.

- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelüsî (v. 456/1063), *el-İhkâm fî usûlü'l-ahkâm*, I-II, (thk. Yayın komisyonu), (sekiz cilt), 3. baskı, Kahire: Daru'l-Hadîs, 1423/1992.
- İbn Hıbbân, Muhammed b. Hıbbân b. Ahmed el-Büstî (v. 354/965), *Sahîhu İbn Hıbbân*, I-XVIII, (thk. Şuayb el-Arnaût), 2. baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.
- _____, *Kitâbü'l-mecruhîn mine'l-muhaddisîn*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefî, I-II, Riyad: Dâru's-Sumey'i, 2000/1420.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed (751/1350), *İ'lâmü'l-muvakîm an rabbi'l-alemîn*, I-VII, (nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Ali Selmân), Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1423.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed el-Kazvînî (v. 273/886), *Sünen*, I-II, (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Beyrut: Dâru'l-Fikr, trs.
- İbn Tağriberdî Ebu'l-Mehâsin Cemâleddîn Yusuf b. Abdullah (874/1470), *ed-Delîlü's-şâfi ale'l-menhelî's-sâfi*, I-II, (thk. Fehim Muhammed Şeltut), Kahire: Mektebetü Hancî, trs.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman (v. 597/1200), *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, I-III, (thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî), Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdülvâhid (v. 861/1457), *Fethu'l-kadîr lil-âcizi'l-fakîr*, I-VI, (tlk. ve thr. Şeyh Abdürrezzak Gâlib el-Mekkî), Beyrut, 2003.
- _____, *Tahrir*, Mısır: Mustafa Babî el-Halebî Matbaası, 1351.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman Şehrezûrî (643/1245), *Ulûmü'l-hadis*, (thk. Nureddin İtr), Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.
- Kandemir, M. Yaşar, *Mevzu Hadisler Menşei Tanıma Yolları Tenkidi*, 6. baskı, İstanbul: İFAV Yay. 2011.
- Karacabey Salih, Hadis Tenkidi Hadislerin Hz. Peygamber'e Aidiyetini Belirleme Yolları, 2. baskı, Bursa: Emin Yay. 2010.
- Karacabey Salih-Gül Mutlu, "Fikhî Hadislerin Rivayet Özellikleri Bağlamında "Veli-siz Nikâh Olmaz" Hadisinin Tahrîc ve Tenkîdi", *Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, Cilt 21, sayı 1, 2012, s. 33-48.
- Keleş Ahmet, *Hadislerin Kur'ân'a Arzı*, İstanbul: İnsan Yay. 1998.
- Kerhî, Ebu'l-Hasen Ubeydullah b. El-Huseyn (v. 340/951), *Usûl*, (Pezdevî'nin *Kenzü'l-Vusûl ilâ Ma'rifeti'l-Usûl*'ü ile birlikte) Karaçi: Mir Muhammed Kütüphane ve Merkezi İlim ve Edeb, trs..
- Kevserî, Muhammed Zâhid (v. 1371/1952), *Fıhku ehl-i Irâk ve hadîsühüm* (thk. Abdülfettah Ebû Gudde), Beyrut, 1390.
- Koca, Ferhat, "Nesih" *DİA*, XXXII, 582-584.
- Koçkuzu, Ali Osman, *Hadiste Nâsîh Mensûh Meselesi*, İstanbul, 1985.
- Küçük Raşit, "Kur'ân-Sünnet İlişkisi ve Birlikteliği", *Sünnetin Dindeki Yeri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997, 125-164.
- Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy el-Hindî (v. 1304/1886), *el-Ecvibetü'l-fâdila li'l-es'ületi aşerati'l-kâmile*, 2. baskı, Kahire, 1404/1983.
- Mâlik b. Enes el-Medenî (v. 179/795), *el-Muvatta'* (thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî), y.y. 1425/2005.

- Müslim, Ebu'l-Huseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî (v. 261/875), *el-Câmiu's-sahîh*, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Cil ve Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, trs..
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb (v. 303/915), *Sünen*, I-VI, (thk. Abdülğaffâr Süleyman el-Bündârî), Beyrut, 1411/1991.
- _____, *ed-Duaîfâ ve'l-metrûkîn*, (thk. Bevrân Sanavi, Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut: Müessesetü Kütübî's-Sekâfiyye, 1405/1985.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed (v. 537/1142), *Tilbetü't-talebe fi'l-istilahati'l-fikhiyye*, (yay. haz. Halid Abdurrahman el-Ak), Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1995/1416.
- Özşenel, Mehmet, İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları Şeybânî Örneği, İstanbul: İFAV Yay., 2015.
- _____, *Ebû Yusuf'un Hadis Anlayışı*, İstanbul: Klasik Yay., 2011.
- _____, "Usûl Adlı Eseri Çerçevesinde Serahsî'nin Hadis ve Sünnete Bakışı", *Divan*, 2012/ 2, s.133-149.
- Pezdevî Fehrü'l-İslâm Ali b. Muhammed (v. 483/1090), *Kenzu'l-vusûl ilâ marifeti'l-usûl*, (Kâsım b. Kutluboğa'nın *Tahric'i* ve Kerhî'nin *Usul'ü* ile birlikte) Karaçi: Mir Muhammed Kütüphane ve Merkezi İlim ve Edeb, trs.
- Polat, Selahattin, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*, 2. baskı, Ankara: TDV Yay. 2010.
- Sehâvî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman (v. 902/1496), *ed-Dav'u'l-lâmi'*, I-VI, (12 cild), Beyrut: Menşûrâtü Dâri Mektebeti'l-Hayât, trs.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed (v. 490/1096), *Usûl*, I-II, (thk. Ebu'l-Vefâ el-Afğânî), Haydarabad: İhyâu'l-Maârif, trs.
- Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman (v. 911/1505), *Buğyetü'l-vuât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, I-II, (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, trs.
- Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas (v. 204/820), *er-Risâle*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), yy. trs.
- _____, *İhtilâfu'l-hadîs*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, trs.
- Şeybânî Ebû Abdullah Muhammed b. Hasen (v. 189/804), *Kitâbü'l-âsâr*, I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, trs.
- Şimşek, Murat, "Hanefî Fakihlerin Haber Anlayışlarının Bir Göstergesi Olarak Nass Üzerine Ziyâde Meselesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy.13, 2009, s. 103-130.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed (v. 360/970), *el-Mu'cemu'l-evsat*, I-X, (thk. Tânk b. Iva-dullah b. Muhammed-Abdülmuhsin b. İbrahim el-Huseynî), Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1415.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî (v. 321/933), *Şerhu maâni'l-âsâr*, I-IV, (thk. Muhammed Zehri en-Neccâr), 2. baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407/1987.
- Taşköprîzâde (v. 968/1561), *Mevsûâtü mustalahâti miftâhi's-saâde ve misbahi's-siyâde fi mevzûâti'l-ulûm*, Beyrut, 1998.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd (v. 204/819), *Müsned*, Beyrut: Dâru'l-Marife, trs.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed (v. 279/892), *Sünen*, I-V, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir ve dğr.), Beyrut, trs.
- Tuzcu, Recep, *Hanefî Usulünde Hadis -Debusi Örneği-* İstanbul, 2014.

- Uysal, Şule Yüksel, İbnü'l-Hümâm'ın Hadis İlmindeki Yeri ve Fethu'l-kadîr'de İzlediği Hadis Metodolojisi (Nikâh, Talak ve Yemin Hadisleri Örneği), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enst. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2010.
- Ünal, İsmail Hakkı İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu, Ankara, 1994.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed (v. 748/1347), *Mizânü'l-iti-dâl fi nakdi'r-ricâl*, I-IV, (thk. Muhammed Ali Bicâvî), Beyrut: Dâru'l-Marife, trs.
- _____, *el-Muğni fi'd duafâ*, (thk. Nureddin Itr), I-II, Katar: İhyâu'-Turâsi'l-İslâmî, trs.
- Zeylaî, Cemâleddin Ebî Muhammed Abdullah b. Yusuf (v. 762/1360), *Nasbu'r-râye li ehâdîsi'l-Hidâye*, I-V, 2. baskı, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, yy. 1973.